

ПРАВОСЛАВНА РАДНА ЕТИКА НА ПРИМЕРУ РУСИЈЕ

Сажетак: Рад представља покушај да се, полазећи од манастирске радне етике – која се кроз векове у православљу није значајно мењала – преко економске етике СССР-а до данашњих дана, изложе елементи аутентично православне радне етике на примеру Русије. Искуство Русије даје целовиту слику православне радне етике која је према истраживањима скривено деловала и у совјетској атеистичкој ери. Такође, дат је осврт и на схватање рада у социјалном учењу Руске православне цркве.

До сада је, углавном, православна радна етика сагледавана у поређењу са Веберовим концептом "протестантске етике" где је давано преимућство протестантизму. Готово по правилу, доносили би се закључци о инфериорној православној радној етици или, пак, о непостојању аутентичне радне етике на православном Истоку. Излагањем новијих резултата истраживања у овом раду тежило се ка томе да се направи искорак из давно постављеног теоријског оквира и о православној радној етици проговори њеним језиком, као и да се открију елементи који је конституишу.

Она, на примеру Русије, јасно показује континуирано трајање у историји. У мери у којој она буде била покретач и чинилац економског деловања у савременој Русији (али и осталим доминантно православним друштвима), утолико ће социологија убудуће о њој говорити као о једном од алтернативних модела друштвеног и економског развоја у светлу владајуће кризе неолиберализма.

Кључне речи: православље, радна етика, манастирска етика, економска идеологија, догма.

Увод

Макс Вебер, класик социолошке мисли, заслужан је по много чему за утемељење социологије као науке. У његовом богатом научном делу издваја се и то што је довео у везу религијску етику и економски развој.

Проучавајући, пре свега, протестантску етику (понајвише калвинизам) и упоређујући га са етиком римокатоличанства у делу *Протестантска етика и дух капитализма*, увидео је да постоји блиска веза између духа модерног капитализма и протестантске етике. Наравно, Вебер је заступао став да је протестантска етика један од нужних услова за развој модерног капитализма, али не и једини. У свом богатом опусу проучавао је и пословне етике других светских религија (будизма, конфучијанства, хиндуизма, древног јудаизма итд.). Међутим, са православљем се није непосредно сусретао већ је о њему добијао нека посредна сазнања (углавном преко дела Лава Николајевича Толстоја).²⁵

У социолошкој литератури мало је пажње посвећено православљу, па самим тим и православној радној етици. Дуго се на православље гледало под утицајем Вебера, дајући преимућство протестантској „етици позива“ над „контемплацијом“ у православљу. Говорило се о унутарсветовној аскези протестаната, с једне, и вансветовној аскези православаца, с друге стране. Чини се, ипак, да радна етика у православљу остаје у великој мери непознаница.

Отуда овај рад представља скромни допринос осветљавању елементарне православне радне етике на примеру Русије. Русија као најбројнија већински православна земља је погодна за разматрање јер је могуће нека новија истраживања укрстити са историјском перспективом на коју се ослањају.

Спор „стјажатеља“ и „нестјажатеља“ у Руској цркви XVI века

На почетку, неопходно је проговорити о спору између „стјажатеља“ и „нестјажатеља“²⁶ (настао у Руској цркви XVI века) као спор активног и контемплативног принципа у православљу. Овај, у руској религиозној мисли и монашкој пракси дуго вођени спор, на неки начин је присутан и данас и упућује на сву сложеност православне религије. Он има значајне последице по уобличавање православне радне етике у целини.

Повод за избијање сукоба између „јосифљана“ (стјажатеља) и нестјажатеља било је питање поседовања и управљања манастирским селима и имовином. Манастири, као и црквена јерархија тадашње Русије, под својом контролом држали су знатну површину земљишта које је за њихове потребе обрађивао полуслободни сталеж сељака. Сматра се да је

²⁵ О овоме опширније видети: Бус, А.с.Е. (1994) *Макс Вебер и Азија*.

²⁶ Стјажатељи и нестјажатељи су изрази за две струје у руском православљу XVI века, а најбоље бисмо ове називе могли превести као: стицатељи и нестицатељи. У руском језику: „стяжатель“, „стјажатель“ – „особа која са успехом стиче новац“.

до реформи Петра Великог у власништву Руске цркве било око 20% укупног земљишта. С друге стране, интересантан је податак да петина манастира није имала никаквих имања или зависних сељака (Петровић, 2007: 123).

Водећи представник стјажатеља био је Јосиф Волоколамски, а нестјажатеља Нил Сорски.²⁷ Мотиви спора Јосифа Волоколамског и Нила Сорског нису били материјалне природе. Са ове временске удаљености може се рећи да су се њихова виђења монашког подвига потпуно разликовала, али су имала идентичне циљеве – „задобити благодат Божију и живот вјечни кроз монаштво и монашки подвиг“ (Петровић, 2007: 160). Материјални моменат је превладавао код московских владара који су покушавали да одузму поседе у власништву Цркве и расподеле их према свом нахођењу.

Преподобни Нил Сорски буну се против експлоатације сељака од стране манастира, иако је положај сељака на манастирским имањима био повлашћенији у односу на оне на имањима других земљопоседника. Он није говорио у категоријама побољшања њиховог положаја. Говорио је да је владање људима у супротности са етичко-аскетским погледима на односе монаха са окружењем (исто, 165–166).

„Живети у постојаној молитви од плодова свога рада“ јесте основно што је тражио при покушају реформе монаштва у Русији. Духовно богат монах је од много веће користи монашкој заједници и својој околини. Стога везе монаха са спољним светом, старање које за собом повлачи управљање селима, одвлачи монаха од сакупљања духовних блага која су претежнија и важнија од материјалних (исто, 167).

Преподобни Јосиф има други приступ питању поседовања манастирских села. Идеал добро уређеног и напредног манастира јесте богат манастир. Он је претпостављао сиромаштво монаха наспрам манастирског богатства. Смисао обезбеђивања материјалних добара је зарад што бољих услова живота монаха. Нил Сорски се залагао за скитски тип монашког живота који је суровији од општежитељног (заједничког). Јосиф Волоколамски је увиђао да, ипак, већи део монаштва није спреман на суровији пустињачки или скитски начин живота, већ је за неки „комфоријни“ вид монашког живота. Отуда и потреба за средствима како би се издржавала многобројна манастирска братства у општежитељним манастирима (исто, 168).

Такође, Јосиф у манастиру види расадник кадрова који ће водити Цркву, а они морају добити најбоље могуће образовање. Манастири, да-

²⁷ Иако су имали различите, супротстављене концепције, обојица су од стране Православне цркве проглашени свецима – преподобнима (прим. М.С).

кле, схваћени као религијски и просветни центри, захтевају подмиривање материјалних издатака, како би неометано функционисали. Зато су потребна манастирска села као извор прихода. Због бројних обавеза у манастиру (богослужења, лично молитвено правило, образовање) монаси нису имали времена да се брину око материјалних потреба (исто, 170). Оваквом организацијом сви су укључени у заједнички покрет од свеопштег националног значаја.

У Руској цркви XVI века било је подвижника који су упражњавали исихастички облик монашког подвига. „Но они су се повлачили у ненасељене и неприступачне дивљине Русије, а вођство Цркве и њене односе са властима полако су препуштали стјажатељима“ (исто, 172).

Етички проблем поседовања села од стране манастира и Цркве у критици нестјажатеља своди се на питање искоришћавања народног труда и рада од стране монаха. „Монах, претходно се одрекавши трулежног свијета са циљем уподобљавања Богу, враћа се у тај исти свијет како би владао и управљао народом, одузимајући плодове њиховог труда за манастирске потребе.“ (исто, 323). Однос господара и слуге се напросто наметао између монаха и сељака, онда када су манастири постали власници неког села. То је основа етичког проблема (исто, 324).

Стјажатељи правдају власништво над селима потребом остварења виших циљева: образовање, градња храмова... Прихватањем кметства као радне снаге на манастирским имањима, слобода човека као вредност бива угрожена, примедба је нестјажатеља.

Прихватањем феудалног економског поретка и усмереношћу ка вишим циљевима, стјажатељи су блиско сарађивали са властима и били на руководећим положајима у Цркви. Нестјажатељи су се, пак, повлачили у ненастањена и теже приступачна места.

Заправо, овде се ради о два типа аскезе. Стјажатељи су били склонији овозетовној аскези и њихов покрет одликује више хуманистички карактер. Мада, ова тврдња не стоји у потпуности јер се од самих монаха очекивао строги подвиг и уздржање од овоземаљских благодети.

Нестјажатељи су више окренути вансветовној аскези. То није подразумевало потпуно контемплативан живот. Монаси су морали да се издржавају од свог личног рада.

Стјажатељи су активно приступали решавању (у хуманистичком смислу) социјалних неједнакости које су постојале у руском друштву, организовањем јавних кухиња, болница и домова за незбринуту децу, као што је то чинио Јосиф Волоколамски. Суштина проблема се на тај начин није могла решити, већ су само ублажаване његове разорне последице (исто, 326).

Руска црква се никада кроз своју историју није ослободила ове дилеме око које се тако бурно расправљало у XVI веку. Ниједна групација

није доживела потпуни пораз, обе су увек је имала своје присталице. Стјажатељи су представљали већину у цркви, али ни нестјажатељи нису представљали незнатну мањину. Одстранити једну групацију из живота Руске цркве било је немогуће зато што су оне једино у чврстој органској вези градиле аутентичан руски израз православља. Једноставно и једни и други су дали свој допринос (исто, 331).

Може се закључити идеалнотипски да у руској традицији, као и у грчкој, постоје два принципа која руководе православну цркву – активистички и контемплативни. Стајажатеље, с једне, можемо упоредити са активизмом Василија Великог а нестјажатеље са контемплативном, пасивном аскезом Григорија Паламе и исихастичког покрета, с друге стране. Они не морају обавезно увек бити у међусобном сукобу, као што је то био случај у Русији XVI века, али евидентно је да коегзистирају у православљу до данас. Притом, много ближе Веберовој протестантској етици су поменуте активистичке тенденције.

Стјажатељи су сличнији монашким редовима са Запада и никако не подлежу Веберовој дефиницији оријенталног монаштва као „неосмишљеног бежања и виртуозног самомучења“ (Вебер, 2011: 78). Међутим, они нису имали припремну улогу за појаву рационалног капитализма. Једна група разлога налази се у самом православном учењу које не укључује појам предестинације. И једна и друга монашка фракција, иако међусобно сукобљене, имају исти циљ: „задобити благодат Божију и живот вјечни кроз монаштво и монашки подвиг“ (Петровић, 2007: 160), што су извансветовни циљеви.²⁸

Примена Веберовог схватања „етике“ у истраживању савремених манастирских заједница у Руској православној цркви

Тему манастирске етике која је вековима, може се рећи, остала непромењена, даље је обрађивао Иван Забајев (Забаев), руски социолог религије. Под утицајем Веберових књига, Забајев је најпре почео да истражује радну етику манастира Руске православне цркве. С једне стране, био је заинтересован за социјално-економске доктрине РПЦ, а са друге за економску праксу манастира.

²⁸ “Исихасти су развили и одржавали традицију личне молитве и дубоке контемплације. Киновити су практиковали цео систем литургије, наглашавајући организовано заједништво. Исихасти и киновити припадају истој, јединственој монашкој традицији. Међу њима нема богословских супротности. Они ће бити прослеђени као припадници јединствене монашке духовности“ (Георгијева, 1995: 15).

Ценећи Веберов рад, Забајев о актуелности *Протестантске етике* данас, ипак, има критичко гледиште, позивајући се на чињеницу да је ова студија кроз цео XX век критикована и допуњавана, а почетком 1970-их Веберови аргументи су наишли на „тешку критику“ (Zabaev, 2011: 80). Међутим, оно што је неоспорно и логички консеквентно код Вебера је сам појам „етике“. Аутор се концентрише на Веберов концепт етике у емпиријским истраживањима и повезује са искуством схватања овог концепта у манастирским заједницама у Руској православној цркви.

Битна чињеница у Забајевој концепцији је разликовање *економске етике* и *економске идеологије*. Под економском идеологијом он подразумева рационални систем идеја о економији (Zabaev, 2011: 83). За њега Веберов допринос није пресудан на пољу проучавања економске идеологије, већ догме. Вебер сматра да је одређена религија условљена догмом (која се испољава кроз верску праксу). Она формулише одређену етику, која повезује свакодневни живот верника са принципима остваривања највишег добра описаног у догми (Zabaev, 2011: 84).

Прихваћено је мишљење да се православље, за разлику од протестантизма, уопште не бави овоземаљским стварима, па тако никада није ни утицало на економију. Многи социолози се држе тог мишљења. Међутим, чини се да оно није могло, а да нема утицаја у време када је манастирима припадала трећина земље, многи од њих су имали јаку економију, а земљорадници су чинили највећи део становништва Русије. Ово је итекако било изражено у XVI веку, а велике успехе у вођењу манастирске економије имала је фракција *Јосифљана* или *стјажатеља* у РПЦ, о чему је већ било речи.

На основу проучавања теолошке и лаичке литературе везане за овај проблем, Забајев је поставио две премисе:

- Прва је да је *економска делатност стимулисана православљем*. Питање је само у ком правцу је православље подстицало те економске активности.
- Друга је да се *православни однос према економској активности разликује од протестантског*. Овде се наметнуло питање: какав сми-сао православци налазе у економској делатности ?

Забајев је потом прешао на проучавање ових заједница служећи се методом посматрања са учествовањем. С обзиром на то да се православни живот, посебно у манастиру, није много изменио у односу на XVI век, био је идеалан за истраживање. Разлог за проучавање манастирске културе сажео је у тврдњи да је улога монаштва била изузетно важна за руско православље. У Русији су манастири задржали свој утицај не само у XIII или XVI, него и у XIX веку. У XVI веку припадала им је трећина земљишног фонда. Такође, контакт између манастира и света био је кроз векове веома значајан. Ако се у обзир узме да су манастирску заједницу

осим монаха чинили и велики број ходочасника, сталних и повремених радника у манастиру, долази се до податка, да је нпр. у другој половини XIX века у Русији било 828 манастира, те је у непосредном контакту са њима било 10% становништва земље. То значи да су се идеје православне етике шириле међу становништвом (Забаев, 2012: 9).

Показало се да се кључне категорије којима се монаси данас служе, како у црквеној комуникацији, тако и у проповедима мирјанима у циљу подстицања привредне активности, поклапају са оним из XIX века. Отуда и релевантност проучавања манастирских заједница и манастирских економија данас. Наиме, главне категорије у православљу су категорије *Божје воље* и *промисли Божје*. Оне се користе у објашњавању улоге човека у сопственом спасењу. У православљу човек је слободно биће и постоји слобода његовог делања. Спасење човека, дакле, зависи у великој мери од њега самог. Православни делатник треба себе тако да усмерава да његова воља буде управљена према Божјој вољи. Идеал би био да своју вољу саобрази Божјој у потпуности. При томе, делатник у православљу налази низ пракси које томе доприносе. Две најважније су *послушање* и *смирење*.

У основи *послушања* стоји представа да је воља Божја увек „у праву“ те је за човека најбоље да себе повери тој вољи и да ради онако како она захтева. Тада су обе воље синхронизоване и то води директно спасењу. Проблем настаје у томе како да човек препозна вољу Божју. У томе му помажу духовно искуснији људи (духовници, свештеници, а у социјализму ту улогу играју људи из световне управе). За разлику од материјалног успеха у вршењу позива у протестантизму, у православљу показатељ слагања с Божјом вољом је мишљење човека ближег Богу, тј. духовно искуснијег.

„Послушање је гроб сопствене воље, рађање смирења“ каже преподобни Јован Лествичник. Показатељ изабраности у протестантизму је материјално изражен успех, а у православљу је тај показатељ смирење. Овде се ради о извесној језичкој сложености. Наиме, као што у немачком језику *Veruf* означава истовремено и професију и позив, тако и руска реч *послушание* (послушање) указује на однос према Божјој вољи, али и на делање које обезбеђује њену реализацију, па тако игуман или економ „раздељује послушања“²⁹ (Забаев, 2012: 6-7).

Боравећи у разним манастирима Руске православне цркве, Забајев је могао да упозна принципе манастирске економије у разним ситуаци-

²⁹ Ово значење категорије *послушања* универзално је у православљу, па тако и у српским манастирима. Српски језик за описивање односа према Божјој вољи познаје и реч *послушност* која је аналогна *послушању*. Тако нпр.: монах је у *послушности/послушању* свом духовнику и беспоговорно прихвата *послушање* које му је поверено (прим. М.С.)

јама. Наиме, било је ту добростојећих манастира који су могли да приуште себи да не раде, док је било и оних који су тешко зарађивали за основна средства. Корист од послушања је, пре свега, у утрошеном времену које би делатник услед нерада утрошио на грех. Са становишта онога који извршава послушање, „сваки рад треба схватити као Богом дан“ (Теофан Затворник) јер је сваки рад ту ради смирења и послушања.

Питање које се на крају намеће јесте: колико је манастирска радна етика применљива на православце ван манастира (мирјане, лаике)? Према Забајевљевом схватању, применљива је у великој мери. У тим случајевима категорију *послушања* замењује категорија *благослова* духовника. Благослов је категорија која замењује апсолутно послушање јер је оно немогуће за економије-мирјане. Мотивација њихових делатности слична је мотивацији житеља манастира. Одговорност се распоређује хијерархијски на онога који даје благослов и онога који нешто ради (по благослову). Ово је уједно одговор на недоумицу – да ли се добија нека „инфантилна етика“ ако се не ради из осећаја одговорности, већ да би се утрошило време и избегла искушења. Дакле, највећа одговорност је на ономе који даје послушање али је расподељена и ономе који га извршава. Православни хришћанин економију и спасење прихвата као две независне ствари, док је протестанту напредак мера успеха, а сама економија – средство за спасење. На крају, Забајев своје истраживање сажима скоро шематизовано: „Ако у веберовском протестантизму између протестаната и Бога стоји успех, онда у православљу између православног и Бога стоји смирење. [...] Свака варијанта има своје јаке и слабе стране са економске тачке гледишта“.³⁰

Православна етика и „дух социјализма“

Ову проблематику Забајев је проширио формулисањем хипотезе о православној етици и „духу социјализма“. Хипотеза је постављена на основу података до којих је дошао својим истраживањима совјетске економије. На тај закључак навела га је чињеница да је у првих десет година совјетске власти „совјетска економија учинила гигантски помак... [јер] ...су большевици у почетку умешно користили вековима формиран „менталитет“ руског човека (могуће, несвесно)“. Према Забајеву, то је *покретачка економија* која је подразумевала „да се сви радни ресурси стављају под један велики пројекат“ што често на Западу није било оствариво у капиталистичкој економији. Успешна декада совјетске економије била је

³⁰ http://www.manastir-lepavina.org/arhiva/novosti/index.php/weblog/detaljnije/zli_duh_tebe_lenjoscu_a_ti_njega_cetkom/

могућа у држави као што је Русија. За разлику од Запада, где се субјективност и самосталност делања (у различитим временима) може приписати цркви, феудалцима, градовима, буржоазии, сељацима-сопственицима, у Русији је *држава* одређивала правац развоја друштва. Слој који је представљао државу и контролисао чворне тачке живота земље био је чиновнички. Чиновници су имали кључну улогу и у царској и у совјетској епохи, поготово у првим деценијама када социјалистичка власт није имала своје чиновнике. Аутор се фокусирао на питање колики је удео православне етике у формирању тог чиновништва?

Поред економске етике манастирских заједница, од пресудног значаја за усвајање образаца те православне етике међу становништвом Русије био је вишевековни утицај православних манастира који се остваривао кроз директан контакт са становништвом. Тај контакт се остваривао на различите начине, било повременим боравком мирјана и радом у манастирима или, пак, доласком поклоника и деловањем на становништво путем монашких (свештеничких) проповеди.

Осим монаха и парохијско свештенство – ближе обичном свету у насељима – било је упознато са тим нормама, усвајало и практиковало у свом животу и проповедало о категоријама *послушања* и *смирења* о којима је било речи у претходном поглављу.

Такође, изучавајући писани споменик руске литературе *Домострој* из XVI века (зборник правила, савета и препорука о целокупном животу човека и породице) Забајев је закључио да он садржи категорије послушања, смирења, казне и поуке. *Домострој* је био једини текст који је практично описивао православну етику мирјана. Важно је напоменути да категорије „поука“ и „послушање“ регулишу међусобни однос различитих рангова. Практично речено, свештеник је дужан да подучава мирјанина, мирјанин своју жену, родитељи заједно своју децу, а у обрнутом правцу важила је категорија послушања.³¹ Овај текст имао је огроман утицај међу свим сталежима, може се рећи вековима, па и у периоду непосредно пре револуције у Русији (Забаев, 2012: 8).

Трећи значајан фактор потиче из XVIII века, када је у Русији дошло до „хиперпродукције свештенства“. Пошто је само један син могао да наследи оца у парохији, остала свештеничка деца³² су добровољно или принудно бирала друга занимања. „Сувишни“ попови распоређивани су у друге сталеже: административни радници у бирократију, војници у војску, а многи међу њима бирали су каријеру научника, доктора или учитеља.

³¹ Тако деца треба да слушају родитеље, жена мужа, а муж кнеза и духовна лица.

³² „Наталитет је у свештеничким породицама био врло висок јер је на сваки брак долазило по петоро-шесторо деце“ (Забаев, 2012: 13).

Тако је, на пример, 1858. године удео свештеника у укупном становништву Русије био 1%, али је удео свештеничке деце међу световним професијама био много већи (међу школским предавачима, на пример, 35%, а лекарима 30%). У истом том периоду удео свештеничке деце међу чиновницима био је око 20 %. То су све били богослови по образовању (Забаев, 2012: 14).³³

У државном апарату, дакле, континуирано је постојао прилично висок удео оних који су били носиоци етике послушања и смирења, већ усвојене у породицама из којих су потекли и у богословијама у којима су се образовали. Овај слој је био сачињен од свештеничке деце, али и свих других васпитаника који су уписивали богословије. После револуције, млада совјетска држава није успела да створи своје професионалце па су се користиле услуге “буржоаских стручњака”, а државни апарат је морао бити попуњаван бившим царским чиновницима. Тако је нпр. 1918. године удео оваквих чиновника у Народним комесаријатима за пољопривреду био 58,5%, а за здравље 60,9%. Предреволуционарних стручњака је било и у безбедоносним установама (НКВД – 46,2%, Револуционарни суд – 36,8 %). Спроведена анализа је Забајеву дала подстрека да потврди хипотезу о утицају религијског фактора на настанак руске верзије социјализма. Уједно, поменута анализа је социолошки битна, јер говори о практичном утицају православне етике на економију и друштво у целини. Оног тренутка када су се категорије “послушања” и “смирења” отргле од свог религијског корена лако су се трансформисале у спремност потчињавању “вишем од себе”. Док су православном вернику гарантовале спасење, у новом, социјалистичком поретку обезбеђивале су “аскетизам” у световној сфери живота. Једном формиране категорије православне етике показале су се врло постојаним и у атмосфери одбацивања и негирања религије.

Појам руске општине (община)

Поред свега до сада изложеног, ваљало би истаћи да је православни привредни концепт радних и пословних односа настао на основу манастирске етике у царској Русији касније дограђиван. Тако су „руски народњаци и покушали да створе православни културни модел радних односа. Срж њиховог привредног модела биће сеоска заједница заснована на индивидуалној производњи, и заједничкој (необходној) потрошњи.

³³ Интересантно је напоменути да је и Јосиф Висарионович Стаљин, неприкосновени лидер Совјетског Савеза, био богослов по образовању (прим. М.С)

Ово је аграрни тип привредних односа у чијем је средишту рурална комуна – *община*“ (Станковић 2014: 117). Руска општина има двојаку функцију. Једна је есхатолошка и огледа се у остваривању саборности верујућих. Она се остварује кроз борбу за очување и развој (уникатних) личности. Привредни живот се одвија у малим заједницама³⁴ у чијој основи су рођачки и суседски односи (исто, 117, 118). Друга функција је економска.

Општина је нека врста „друштвено-економског крова који карактерише: заједничка својина над земљом, политичка самоуправа, економско субвенционисање у случају пропасти летине и периодична прерасподела поља (како би се максимизовало начело једнакости)“ (исто, 119).

Наведено има дубље, теолошке, корене о којима Булгаков, руски филозоф и теолог, говори као о општем карактеру православног односа према свету, које се према свету односи „као према домаћинству“ (Булгаков 1991: 240). У до сада наведеном би требало тражити узроке појави да се примарни сектор пољопривреде, у православним земљама, опире модернизацији „која води укрупњавању поседа (фармама), јер се тежи култури самодовољних поседа ситних газдинстава слободних сељака (личности)“ (Станковић 2014: 239).

Homo economicus или *Homo orthodox*?

За потребе овог рада изложићемо идеално-типску концепцију *Homo orthodox-a* Наталије Динело. Ауторка је концепцију створила за потребе конкретног истраживања слоја банкара у Русији. Конструкт *Homo orthodox-a* плод је дуготрајног теоријског истраживања. Оно је засновано, пре свега, на православној догми, али и низу налаза руских теоретичара православне оријентације од којих данас неке социологија и социјална филозофија препознају као представнике социјалне мисли у Русији. „Није само руско свештенство било укључено у продукцију светог већ и познати руски писци, уметници и филозофи. Руска класична књижевност је прожета религијским духом. Најингениознија руска филозофија је религијска филозофија“ (Динело, 2010: 482).

Оваква поставка не би имала толики значај да религијски условљена мисао није утицала на практично организовање Руса у привредним делатностима. Динелова је, изучавајући утицаје религијске културе на

³⁴ И данас је за православне земље карактеристичан велики удео пољопривреде у укупној привреди, као и то да се „тежи култури самодовољног поседа ситних газдинстава слободних сељака (личности)“ (Станковић 2014: 239), што се огледа у опирању трендовима укрупњавања поседа (фармама).

главне представнике данашње руске привреде (конкретно, слој банкара), систематизовала карактеристике Homo orthodox-а као и тип удруживања који он преферира. Њему насупрот стоји Homo economicus – близак Веберовом протестанту-капиталисти, на коме и почива модерни капиталистички Запад. Такође, идеални тип удруживања православаца, према Динеловој, био би *савез*, а насупрот њему био би *уговор* као облик удруживања ближи човеу на Западу. „Савез је морална заједница, која се заснива на вредносним уверењима уместо на рационалним изборима“ (исто, 487). Појам је изведен из старозаветне представе савеза између Бога и људи.

У Русији су идеје о савезу изнедриле и практичне економске облике: „обштина (сељачка комуна), артель (радничка комуна), потрошачке задруге и земљачества (удружења радника или студената који су се из истих региона преселили у град)“ (исто, 488–489).

Укратко, идеалном типу православца супротставља се идеални тип модерног економисте Запада у дихотомији Homo orthodox – Homo economicus. „Две стране ове дихотомије представљају два супротна културна кода“ (исто, 485).

Може се рећи да је ауторка дала значајан допринос разумевању Homo orthodox-а – продукта православног културног кода, а описујући његове карактеристике покушала да одговори какво би било његово деловање у пракси. У наредној табели биће дате неке од карактеристика ова два антипода.

Табела 1: *Homo orthodox* и *Homo economicus*

Ознака типологије	Homo Orthodox	Homo Economicus
Јединица делатности	1. <i>Групна-оријентација</i> (потчињеност личних интереса интересима групе или колективитета)	1. <i>'Ја'-оријентација</i> (лични интерес као примарни покретач)
Дух делатности	2. <i>Унутрашња хармонија и хармонија са окружењем</i> (брига о унутрашњем балансу као и о равнотежи и слози у друштву)	2. <i>Лична слобода</i> као средство за достигнуће и као циљ по себи
Облици задовољења	3. <i>Унутрашња оријентација</i> (тежња ка унутрашњим наградама – част, уживање, задовољство)	3. <i>Спољашња оријентација</i> (тежња ка спољашњим наградама – новац, награде додељене од организација)
Тумачење новчаног облика задовољења	4. <i>Супротстављеност користољубивом духу</i> (антикомерцијализам, антиматеријализам)	4. <i>Усредсређивање на новац</i>

Начин рада	5. <i>Оријентација на однос [Relationship-orientation]</i> (у средишту су друштвене размене са значајем и лични односи)	5. <i>Оријентација на остваривање задатака [Task-orientation]</i> (усредсређивање на одређене циљеве и пројекте)
Основа процењивања	6. <i>Вредносна рационалност</i> (процењивање ствари ње саме ради или као израз неке крајње вредности)	7. <i>Инструментална рационалност</i> (рационалност одређена прорачуном и уз бригу о средствима за остваривање циља)
Основа доношења одлука	7. <i>Афективност</i> (ослањање на емотивне снаге приликом доношења одлука и тежња за тренутним задовољењем)	7. <i>Интелектуализам</i> (ослањање на интелект приликом доношења одлука и прихватање одложеног задовољства)
Начин доношења одлука	8. <i>Спонтаност</i>	8. <i>Срачунатост</i>
Начин оправдавања активности	9. <i>Дифузност</i> (оправдање за искључивање интереса)	9. <i>Специфичност</i> (множина специфичних оријентација и оправдања за укључивање интереса)
Начин промене вредности	10. <i>Чврста социјализација</i> (вредности су схваћене као институционализоване и интериоризоване у личност и нису лако променљиве)	10. <i>Ситуациона етика</i> (флексибилна прилагодљивост стварности кроз њену реконструкцију или поновно преговарање)

Табела преузета из: Динело, 2010: 486–487.

Радна етика у социјалном учењу Руске православне цркве

Дуго времена уназад, православна црква у целини није имала интегрално изложено социјално учење. Ово произилази отуда што се сматрало да њој није потребно тако нешто. На формулисане социјалне концепције западних хришћана гледало се као на теолошки утилитаризам и чо-векоугађање (Иринеј, 2007: 7). На тај корак се одважила Руска православна црква. Године 2000. издат је документ Сабора Руске православне цркве „Основи социјалне концепције Руске православне цркве“ (у даљем тексту: ОСКРПЦ). То је једини целовити документ³⁵ на који се правосла-

³⁵ У мноштву социјалних проблема којима се овај документ бави за потребе овог рада од значаја су два поглавља: „Рад и његови плодови“ и „Својина“ (ОСКРПЦ, 2007: 83–94). Прво поглавље је релеватно јер излаже православни однос према

вни теолози позивају када говоре о социјалном учењу, с обзиром на то да је постављен на основу православних догматских извора – Јеванђеља и светоотачког предања.³⁶

Полази се од тога да је рад органски елемент људског живота. Од самог почетка обрађујући и чувајући сâм рајски врт (Пост. 2,15) човек постаје „стваралац по угледу на Господа, и сарадник Господњи“ (ОСКРПЦ, 2007: 83). Но, после човековог пада (Адамовог изгнанства из раја) рад постаје све више средство за обезбеђивање средстава за живот, док стваралачка компонента рада прелази у други план.

Хришћанство прописује и ритам рада држећи се Старозаветне заповести да се шест дана ради, док је седми дан – дан одмор³⁷ (исто, 83).

Православље се не одређује негативно према усавршавању оруђа и метода рада, као ни према професионалној подели рада али је и не глорификује. „Заваравање достигнућима цивилизације удаљава човека од Творца, води привидном тријумфу разума „који настоји да земаљски живот уреди без Бога“ (исто, 84), уз констатацију да су такве тежње у историји завршавале трагично.³⁸ Овакав став има и практичне последице по православна друштва. Истражујући везу између религијске културе и економије хришћанских друштава, Владан Станковић закључује да православна друштва „исказују тенденцију ка неразвијености патентне културе (односно учешћа у остваривању патентних права и технолошком развоју генерално“ (Станковић, 2013: 358). У свеобухватној монографији *Православно друштво* (Станковић, 2014) аутор ову тезу поткрепљује конкретним подацима када је у питању улагање у научно-технолошки развој. Наиме, у укупној маси запослених највеће учешће научног кадра је у протестантским земљама. Такође, у овим земљама је највећи број истраживача (на 1000 становника), највећи број патената (на 1000 становника), највеће улагање из државног буџета, али и из приватних (личних) буџета у високо образовање (Станковић 2014: 232). У правосла-

раду, а друго – јер разматрањем питања својине прави дистинкцију према Веберовој протестанској етици.

³⁶ За потребе овог рада коришћен је српски превод у издању Беседе (издавачка кућа Епархије бачке) из 2007. године.

³⁷ Треба напоменути да „делатне појаве милосрђа и некористољубива помоћ ближњима не представљају оглушење о ову заповест“ (ОСКРПЦ, 2007: 84). Једноставније речено – оно што би данас назвали хуманитарним радом, милосрђем дозвољено је чинити и у „дан одмора“. У православљу је то недеља.

³⁸ Цивилизација Каинових потомака „Каинита“ зачетница је бројних заната и уметности, али је завршила потопом. Библијска прича о градњи Вавилонске куле такође има несретан крај. Завршава се тако што Бог помеша људима језике (и расели широм планете) како се не би разумели међу собом у том богопротивном подухвату уздизања човека на место Бога (Опширније: ОСКРПЦ, 2007: 85).

вним земљама ситуација је обрнута: „Истраживање је указало и да су најмања улагања у научно-технолошки развој у православним земљама. Најмање научног кадра и најмањи број истраживача на хиљаду становника у укупној маси запослених имају управо православне земље. Такође је и најмањи број патената на хиљаду становника и најмања улагања из буџета у високо образовање...“ (исто, 293–294). Ови показатељи се поклапају са горе поменутих, у приличној мери амбивалентним, ставом православља према економском и технолошком развоју.

Личносни однос који је православље задржало у великој мери се разликује од чинилаца протестантске културе и њиховог утицаја на економски развој. Неке од главних карактеристика протестантизма су радна побожност, рационализам и плутократизација друштва (Станковић, 2013: 364). Плутократизација друштва је посебно интересантна када се упоређи са православним схватањем богатства. Ова разлика је јасно истакнута у социјалној концепцији РПЦ : „ Нечије имовинско стање не може се само по себи узимати за сведочанство о томе да ли је неко угодан Богу или није“ (ОСКРПЦ, 2007: 89–90).

Рад сам по себи у православљу није безусловна вредност. Он „није богоугодан ако служи било себичним интересима појединаца или заједница било задовољавању греховних тежњи духа и тела“ (ОСКРПЦ, 2007: 85). Два су морална подстицаја за рад: „радити да би самог себе хранио, никог не оптерећујући, и радити да би раздавао потребитима“ (исто, 85), а о чему сведочи Свето писмо. У овим речима се крије основна разлика у односу на нпр. „Веберовог калвинисту“, оријентисаног ка професионалном успеху, па самим тим и ка остварењу профита у сфери предузетништва. Православна црква, може се рећи, има амбивалентан став према предузетништву – нити га глорификује, нити оспорава. С друге стране, јасно је дефинисана сфера добротворног рада и социјалне заштите. Тако радник има право да користи, тј. ужива у плодовима свога рада. „Црква увек ступа у заштиту слабијих и немоћних. Због тога она позива друштво на праведну расподелу производâ рада...“ (исто, 87). Стога је претпоставка духовног благостања могућа кроз „осигуравање живота, здравља и минимума благостања свих грађана...“ (исто, 87).

Нека новија истраживања потврђују ове тезе. Испитујући однос православног духовног капитала и реформи у савременој Русији³⁹ Кристофер Марш је дошао до два занимљива закључка на основу емпиријских података (World Values Survey, у наставку: WVS). Наиме, на питање

³⁹ Кристофер Марш је имао у виду еру Путинове владавине тј. одласка Бориса Јељцина и доласка Владимира Путина на место председника Русије 2000. године (Marsh, 2010).

„које вредности треба подстицати код деце?“ (WVS, 2008), 90% Руса је одговорило да је то напоран рад, а ако се у обзир узму само православни хришћани тај проценат је чак 93. Марш закључује да напоран рад као вредност Руси поштују као и Веберови калвинисти. Међутим, за руске православне хришћане напоран рад није крајња вредност (Marsh, 2010: 180).

Отклон од протестантске етике православље чини учећи да је властник свега Бог, те у крајњој линији ништа не сматра својим. „Према учењу Цркве, сва земаљска добра добијају се од Бога, коме припада и апсолутно располагање њима“ (ОСКРПЦ, 2007: 90). Дакле, богатство је „дар Божји“ без обзира на иницијативу и предани рад предузетника који је претходно његовом стицању. Док је калвинисти то знак сигурног спасења, православноме тек предстоји изазов да ли ће извршити правилну расподелу. Под правилном расподелом подразумевамо помагање сиромашнима, давање милостиње. Човек је богатство добио да би чинио добра. „Не давати од свог имања – такође је крађа“ тврди Свети Јован Златоусти. Својина треба да служи „на своје и на добро ближњих“ (исто, 92). Истовремено се признаје право на својину и осуђује насртај на њу⁴⁰ позивајући се на једну од заповести која гласи: „Не пожели ништа што је туђе“. Ипак, богатство може претстављати „искушење“ које га може одвојити од спасења. Сâм Исус Христос у Јеванђељу каже: „Лакше је камили проћи кроз иглене уши, него ли богатоме ући у Царство Божје“ (Мк, 10,25). Ову противуречност у једном новијем тексту епископ Иринеј Добријевић (Добријевић, 2005) појашњава у неколико основних теза: „Православно хришћанство не одобрава економски систем који награђује лењост а подстиче сиромашне да зависе од давања државе. Продуктиван рад је неопходан део људског живота, Богом заповеђен. Према томе, нагласак Православља је на самодостатности, у духу промовисања солидне „средње класе“, не тежећи егзистенцији на нивоу пуког преживљавања, нити уживања у претеривању;⁴¹ презирући неспутани, нерегулисани капиталистички систем (laissez-faire), истовремено заговарајући друштвено одговоран систем слободног тржишта“ (Добријевић, 2005). Добри-

⁴⁰ Социјална концепција РПЦ појам својине схвата у најширем смислу. У том смислу залаже се и за заштиту и поштовање ауторских права и права интелектуалне својине (ОСКРПЦ, 2007: 93).

⁴¹ Ово је врло слично тврдњи Николаја Велимировића у тексту „Средњи систем“. Посматрајући традиционално (преиндустријско) српско друштво он истиче да је: „Србин увек презирао човека који нема ништа, мада га је помагао и хранио. Презирао је онога, који није имао ништа, а мрзео је онога ко има исувише. То је српска црта карактера од вајкада“. Отуда што Срби нису могли замислити у свом традиционалном економском систему никога – ни човека ни институцију – без личне имовине (Владика Николај, 2006).

јевећева синтагма „промовисање солидне средње класе“ уједно говори и о домету православног друштва у погледу богатства.

Водећи се поруком апостола Павла „Ако неко неће да ради, нека не једе“ (2. Сол. 3,10), у документу се наводе бројни свети оци, примери радног подвижништва монаха, јер „стремљење ка побожности не сме да служи као изговор за лењост и избегавање рада него треба да буде подстицај за још веће напоре. Православље не фаворизује ни једно од занимања, а „благосиља сваки рад усмерен на добробит људи“ (ОСКРПЦ, 2007: 86). Такође, у односу послодавац-радник истиче се право сваког радника на поштену надницу. Сваки способан радник мора да брине о онима који не могу сами себи да зарађују за живот⁴² (исто, 87).

Овде ваља напоменути и то да „Црква признаје постојање многих облика својине“ (исто, 92). Осим приватне, мешовите и других облика својине препознаје се и заједничка својина. За прве хришћанске заједнице било је карактеристично одрицање од приватне својине (Дап 4, 32). Кроз историју, а и данас, општежитељне манастирске заједнице представљају образац заједничке својине прихватљив за православље. Ово удруживање и одрицање од личне својине „било је искључиво добровољно и повезано са личним духовним избором“ (ОСКРПЦ, 2007: 94). Наглашавање начела добровољности очигледно проистиче из новијих искустава православних народа под комунистичком влашћу где је заједничка својина представљала принудну колективизацију, одузимање или чак укидање приватне својине. Православна црква између „Сциле и Харибде“ екстремног капитализма с једне и комунизма с друге стране очигледно покушава да заузме разуман и помирљив став, а у складу са својом вишевековном праксом.

Питање које се, само по себи, наметало деценијама уназад јесте да ли православље фаворизује одређени привредни систем? Сергиј Булгаков (Булгаков, 1991) је покушао да да одговор из угла православне теологије, али и из вековног искуства православља. Наиме, при просуђивању о привредним облицима православље је исторично, а ком ће облику у конкретном историјском тренутку дати предност зависи од тога који облик „јесте онај који обезбеђује у датом стању личну слободу, како од природног сиромаштва, тако и од социјалног угњетавања“ (Булгаков 1991: 250).

⁴² Ту групу чине: немоћни, болесни, дошљаци, избеглице сирочад, удовице. Како увек ступа у заштиту слабијих и немоћних, Црква се залаже за правилну расподелу резултата рада у једном друштву (ОСКРПЦ, 2007: 88).

Уместо закључка

На послетку поставља се питање економског утицаја православне етике *данас*. Питање се усложњава ако се у обзир узме и њен утицај у *будућности*. Наиме, каква ће бити будућност православља као светске религије и његовог утицаја на друштво не може се са сигурношћу предвидети. У прошлом веку услед владавине комунизма и блоковске поделе овај утицај био је занемарљив (осим, можда, у случају Грчке). Међутим, данас услед друштвених превирања и велике светске економске кризе јавља се потреба за променом владајућег економског модела. У том смислу, православна црква заузима став кроз заједничке документе помесних цркава или, пак, многе од њих самостално издају документе, званична реаговања, у циљу препорука и давања алтернатива тренутној ситуацији на глобалном нивоу.

О ономе што би се могло у будућности очекивати послужићемо се запажањима доскорашњег руководиоца одељења за односе између цркве и јавности Светог Синода РПЦ – протојереја Всеволода Чаплина. Наиме, говорећи о православном приступу економији Чаплин је недавно изјавио да „...многи савремени економисти, који не пате од тржишног фундаментализма, кажу да раст економије и потрошње не може да буде бесконачан и да ће народи, који успеју да се удаље од идеје обавезног и ничим ограничаног раста, бити успешнији у условима, када се тај раст заустави“. А овај раст ће се „обавезно, пре или касније догодити, јер ограничени ресурси планете, као и потрошња, чак и бесмислена, не могу да расту у недоглед“. Због тога, треба прећи са „економије раста на економију задовољавања потреба друштва“. Према Чаплину, ова друга врста економије својствена је православној цивилизацији, јер у њеној традицији није било бесконачног умножавања материјалних блага, већ је постојала „вештина задовољити се малим или, у крајњој линији, разумним количинама земаљских блага“. Такав модел економије, по његовом уверењу, биће успешнији од идеја вечитог раста и неограничене потрошње, „које не могу, а да се не заврше крахом“.⁴³

У мери у којој православље и њему својствена радна етика буду били покретач и чинилац економског деловања у савременој Русији (али и осталим доминантно православним друштвима) утолико ће социологија убудуће о њој говорити као о једном од алтернативних модела друштвеног и економског развоја у светлу владајуће кризе неолиберализма.

⁴³ Опширније видети: <http://srb.fondsk.ru/news/2013/08/15/rpc-pravoslavni-pristup-ekonomiii-boli-i-od-ateistichkog-i-od-protestantskog.html>.

Литература

- Архијерејски Сабор Руске Православне Цркве (2007) *Основне социјалне концепције Руске Православне Цркве*. Нови Сад: Беседа.
- Бас, А. (1991) "Економска етика руског ортодоксног хришћанства (I део)", у: Д. Б. Ђорђевић (ур.) *Православље између неба и земље*. Ниш: Градина, стр. 96–118.
- Булгаков, С. (1991) *Православље*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.
- Бус, А. Е. (1994) *Макс Вебер и Азија*. Ниш: Градина – ЈУНИР.
- Вебер, М. (2011) *Протестантска етика и дух капитализма*. Нови Сад: Mediterran Publishing.
- Владика Николај (2006) *Средњи систем*. Доступно на: <http://www.svetosavlje.org/biblioteka/vlNikolaj/SrednjiSistem/Nikolaj0204.htm>. Приступ 14. 10. 2013.
- Георгијева, В. (1995) *Филозофија исихазма*. Ниш: Градина – ЈУНИР.
- Динело, Н. (2010) „Руско религиозно одбацивање новца и *Ното есопотисис*-а: самидентификација „пионира монетарне економије“ у постсовјетској Русији“ у: Д. Б. Ђорђевић и М. Јовановић (ур.) *Мogućност и дoмети социјалног учења православља и Православне цркве*. Београд – Ниш: Фондација Конрад Аденауер – ЈУНИР, стр. 481–504.
- Добријевић, епископ Иринеј (2005) „Православни дух и етика капитализма“, *Philotheos* 5, стр. 416–424. Доступно на: http://arhiva.eparhija-zahumsko-hercegovacka.com/images/vidoslov/br39_pravoslavni_duh_i_etika_kapitalizma.pdf. Приступ: 12. 10. 2013.
- Zabaev, I. (2011) "Concept of "ethics" in Max Weber's book "The protestant ethic and spirit of capitalism". Its implication for the analysis of Russian Orthodox Church economic ethics". *The Journal for the studies of Eastern European borderland*, 6, pp. 79–89.
- Забаев, И. В. (2012) „Православна етика и дух социјализма (заснивање једне хипотезе)“. *Филозофија и друштво*, 1/2012, стр. 1–20.
- Зли дух тебе лењошћу, а ти њега четком* (интервју са И. Забајевим). Доступно на: http://www.manastir-lepavina.org/arhiva/novosti/index.php/weblog/detaljnije/zli_duh_tebe_lenjoscu_a_ti_njega_cetkom/. Приступ: 14. 10. 2013.
- Иринеј, Епископ бачки (2007) „Уводна реч“ у: Архијерејски Сабор Руске Православне Цркве, *Основне социјалне концепције Руске Православне Цркве*. Нови Сад: Беседа.
- Marsh, C. (2010) „Orthodox Spiritual Capital and Russian Reform“, in: P. L. Berger and G. Redding (ed.) *The Hidden Form of Capital: Spiritual Influences in Societal Progress*. London: Anthem Press, pp. 171–188.

- Петровић, Д. (2007) *Стјажатељи и нестјажатељи у руској цркви XVI века*, Фоча: Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки“.
- „РПЦ: Православни приступ економији бољи и од атеистичког и од протестантског“. Доступно на: <http://srb.fondsk.ru/news/2013/08/15/rpc-pravoslavni-pristup-ekonomiii-boli-i-od-ateistichkog-i-od-protestantskog.html>. Приступ: 20. 02. 2014.
- Станковић, В. (2014) *Православно друштво*. Београд: Институт за политичке студије.
- Станковић, В. (2013) „Хришћанске цивилизације и приступи развоју – од религијске културе до економске поставке“, у: *Традиција, модернизација, идентитети: Дијалог култура и партнерство цивилизација на Балкану*. Ниш: Филозофски факултет, стр. 349–370.

Marko Stojanović

THE ORTHODOX WORK ETHIC ON THE EXAMPLE OF RUSSIA

Summary: The work presents the attempt, beginning with the monastery work ethic - which has not changed drastically through centuries in orthodoxy - through the economic ethic of USSR to the present days, to expose the elements of the authentic orthodox work ethic on the example of Russia. The experience of Russia gives the complete picture of the orthodox work ethic, which, according to Markoresearch, had the hidden influence in the atheistic era. As well, a look at the understanding of the work in the social teaching of Russian Orthodox Church has been given.

Until now, in most of the cases, the orthodox work ethic has been viewed in comparison to Weber's concept of "the protestant ethic" where the advantage was given to Protestantism. Almost according to a rule, the conclusions about the inferior orthodox ethic or, though, about the nonexistence of the authentic work ethic in the orthodox East would have been brought. By stating the newer results of the research in this work it was tending to make the step out of the long- time-ago set theoretical frame and to talk about work ethic in its language, as well as to reveal the elements that construct it.

It, on the example of Russia, clearly shows the continuing existence in history. The more it is the driving force and factor of economic influence in modern Russia (but also in other dominating orthodox societies) the more it will be referred to by sociology as one of the alternative models of social and economic development in the light of neoliberal ruling crisis.

Key Words: Orthodoxy, Work Ethic, Monastery Ethic, Economic Ideology, Dogma.